

شهر و آیین‌های جمعی

(بررسی اجتماعی آیین‌های مذهبی)

بهاره ملک‌زاده دیزج چراغی

کارشناسی ارشد پژوهش علوم اجتماعی، دبیر جامعه‌شناسی
آذربایجان شرقی، منطقه گوگان

آیین‌های عاشورایی و بعد معنایی شهر

زمانی که آیین‌های عاشورایی اجرا می‌شوند، شهر رنگ و بویی دیگر به خود می‌گیرد. خیابان‌ها، میدان‌ها و فضاهای خاص به کمک عناصر، رنگ‌ها و نور در این ایام مورد تأکید قرار می‌گیرند و بدین طریق «منظر آرای و ویژه» به‌گونه‌ای آزاد، باورها و اعتقادهای جمعی را در فضای شهری به عینیت می‌کشاند و به دنبال آن «غناي بصری» را موجب می‌شود که در کنار آهنگ و اصوات موزون و حرکت‌های نمایشی برخاسته از اجرای برخی آیین‌ها در ایام خاص، «غناي حسی» را در فضای شهری به همراه دارد. در این بین، تلاش ساکنان برای دگرگونی منظر محله، کوچه یا محل سکونت خود قابل توجه است تا علاقه و ارادت خود را به ایام و رویداد نشان دهند و به‌گونه‌ای «رنگ تعلق» به آن بخشند.

باید توجه داشت که چنین مکان‌هایی فقط مجموعه‌ای از امور عینی نیستند، بلکه ترکیبی زیبا و آرامش‌بخش از عین و ذهن‌اند که موجب هماهنگی فرد با محیط، بهره‌برداری بهتر

مقدمه

آیین‌های جمعی در باورها و هویت اجتماعی مردم ریشه دارند و برگزاری آن‌ها به شکلی خودانگیخته از سوی افراد جامعه صورت می‌پذیرد. از این‌روی جزئی از سنت به شمار می‌آیند و در جامعه ما که به‌طور عمده جامعه‌ای سنتی است، از جایگاهی خاص برخوردارند. همچنین عاشورا در فرهنگ مذهبی شیعه جایگاهی ویژه دارد و زمینه‌ساز مجموعه‌ای از مراسمی است که به‌عنوان میراثی بین تمامی نسل‌ها اجرا می‌شود. علاوه بر این، به‌تدریج کارکردهای اجتماعی متنوعی یافته، خود را وارد فرهنگ عامه ساخته و جزئی از آن شده است. آیین‌های عاشورایی تحت تأثیر دو منشأ واقعه کربلا و آیین‌ها و مراسم حوزه فرهنگی سرزمین ایران شکل می‌گیرند و به دلیل قدمت، گستردگی، تنوع و تداول، پویایی و تأثیرگذاری فرازمانی و فرامکانی مراسم، و همچنین پیوند با نظام اعتقادات دینی در ایمان ابراهیمی، همواره زنده و پویا مانده است.

کلیدواژه‌ها: آیین‌های جمعی و مذهبی، فرهنگ عاشورایی، باورهای دینی

اشیا در آیین‌های عاشورایی دارای معانی ویژه‌ای است که به دلیل آمیختگی با فرهنگ دینی جامعه و نظام اعتقادی مردم، به گونه‌ای «نمادین» عمل می‌کند.

آیین‌های عاشورایی و بعد فعالیتی

شهر اجرای آیین‌های عاشورایی در دوره‌ی زمانی چند روزه فرصتی برای باهم بودن، حضور در عرصه‌ی فضای شهری و انجام فعالیت‌های جمعی، فراهم می‌آورد که در آن همه به فعالیت‌های می‌پردازند که هیچ‌کس آن‌ها را مجبور به چنین کاری نکرده است. گاهی ازدحام جمعیت سبب می‌شود که ساعت‌ها در انتظار بایستند یا در سخت‌ترین شرایط محیطی به آن ادامه دهند. آیین‌های عاشورایی حرکتی خودهدایت‌شونده و جمعی، و حاصل جنبش و حرکتی همگانی، برای برآورده ساختن نیازهای فرهنگی جامعه است. از مهم‌ترین جنبه‌های این حضور جمعی آن است که پذیرای اقشار مختلف جامعه است که در کنار یکدیگر و با تقسیم‌بندی مشخص در فعالیت، به اجرای آیین‌ها می‌پردازند. در نتیجه، اجرای آیین‌ها به نوعی ایجاد «قلمروی همگانی» برای حضور افراد جامعه و پرداختن به «تعاملات اجتماعی» در فضای شهری است. هنگام اجرای آیین‌های عاشورایی فعالیت‌های معمول شهر که در چارچوب مشخصی در حال انجام بوده‌اند، از هم گسیخته می‌شوند و شکلی دیگر به خود می‌گیرند. کاربری‌های ثابت موجود در فضاهای شهری دست از فعالیت می‌کشند و همگی با یکدیگر به اجرای رفتارها و فعالیت‌های متفاوت آیینی می‌پردازند، یا به نظاره‌ی آن می‌نشینند. مهم‌ترین وجه بارز این دگرگونی و گوناگونی در رفتار، «آزادی فعالیت» شهروندان در فضای شهری است. در زمان برگزاری آیین‌های عاشورایی بسیاری از فضاهای شهری در اختیار افراد پیاده قرار می‌گیرد و افراد می‌توانند حضوری متفاوت و آزاد را در فضا تجربه کنند.

از سوی دیگر، انجام آیین‌های عاشورایی زمینه و عاملی برای ظهور و بروز «وحدت اجتماعی» است. گزینش هر مکان، سپس گرایش به آن و هدف قراردادن آن و نگاه تلاش جمعی برای رسیدن به این هدف، وفاق اجتماعی و تجسم بخشیدن به آرمان‌های غیرملموس انسانی است. همچنین یکی از اصلی‌ترین وجوه اجرای آیین‌ها نظم در انجام

از آن، رضایت استفاده‌کنندگان و در نهایت احساس تعلق آن‌ها به محیط و تداوم حضور در آن می‌شود. به عبارت دیگر، آیین‌ها پیوندی قوی با کیفیات ادراکی شهر برقرار می‌کنند و تأثیر عمیقی بر منظر ذهنی-ادراکی شهروندان برجای می‌گذارند.

آیین‌های عاشورایی به دلیل برگزاری در فضاهای عمومی، از نظر شکل‌دهی به «خاطرات جمعی»، مهم‌ترین مراسم مذهبی در شهرهای کشور محسوب می‌شوند؛ چرا که نخست، این واقعه در اصلی‌ترین فضاهای عمومی شهر نظیر مهم‌ترین خیابان‌ها، میدان‌ها و بازارهای شهر به وقوع می‌پیوندد. دوم آنکه مشتمل بر واقعه‌ای خاص و برخاسته از باورهای ماندگار و اعتقادات مذهبی است که دائماً در حال تکرار است. و سوم آنکه واقعه و مکان اجرای آن در شهر با یکدیگر پیوندی عمیق دارند؛ به گونه‌ای که گاه فضای خاص آن واقعه شکل

می‌گیرد و به دلیل شدت اجرا در اذهان نقش می‌بندد. یا اینکه در ایام خاص تغییر و تحول می‌یابد و صحنه‌سازی می‌شود که در هر صورت خاطره‌ی شکل‌گرفته در فضای شهری را تحکیم می‌بخشد. از این‌رو، هنگام اجرای آیین‌ها و به‌خصوص پس از آن، فضایی که واقعه در آن رخ داده است، فضایی آشنا می‌شود. گذشت زمان به کالبد شهر هویت می‌بخشد و شهروندان به واسطه‌ی فضاهای شهری مملو از خاطره‌های جمعی، با گذشته‌ی فرهنگی و مذهبی ارتباط می‌گیرند و «هویت» کسب می‌کنند.

آیین‌های عاشورا مشتمل بر حرکت‌ها و فعالیت‌های منحصر به فرد، متنوع و نمادینی

است که به واسطه‌ی نوع فعالیت و تجربه‌ی درازمدت از حضور و ادراک فضا، از مکان اجرای آن کسب «معنا» می‌کند و کسب معنا خود زمینه‌ساز «دل‌بستگی به مکان» است.

در زمان ویژه‌ی برگزاری مراسم، برخی عناصر و ابزار خاص اجرای آیین‌ها، نظیر نخل و امثال آن و علم‌ها، از فضای بسته‌ی محل نگهداری خارج می‌شوند و برای مدتی در فضاهای شهری جای می‌گیرند و در برخی نواحی نیز پس از اتمام مراسم در حسینه یا تکیه برجای می‌مانند. حضور آن‌ها در مهم‌ترین فضاهای عمومی سبب می‌شود به‌عنوان نشانه‌ی شهری عمل کنند. حضور آن‌ها به معنویت فضا می‌افزاید و فضایی متذکر می‌آفریند. در این صورت است که این عناصر نه تنها به‌عنوان نشانه، بلکه به دلیل بار معنایی آن‌ها، به مثابه نماد شناخته می‌شوند. به‌طور کلی، رفتارهای مذهبی و کاربرد

که گردشگران، داخلی و خارجی، با بخشی از مذاهب و میراث معنوی فرهنگ جامعه ایرانی آشنا شوند و تجربه کسب کنند. تنوع موجود در نحوه برگزاری آیین‌های عاشورایی در مناطق گوناگون کشور این ظرفیت را تقویت می‌کند.

نتیجه‌گیری

بررسی‌های انجام‌شده حاکی از تعامل آیین‌های جمعی با سه مؤلفه اصلی شهر، یعنی کالبد، معنا و فعالیت است. آیین‌های عاشورایی بر اساس معیارهای گوناگونی با ابعاد متفاوت شهر ارتباط دارند و بر آن تأثیر می‌گذارند. به‌طور خلاصه می‌توان این‌گونه بیان کرد:

- آیین‌های عاشورایی، به‌عنوان واقعهای تکرارپذیر و برخوردار از ماهیتی نمادین، در ایام خاص منظره ویژه، غنی و متنوع ایجاد می‌کنند، تجربه‌ای خاطره‌انگیز در فضای شهری به جای می‌گذارند، فضاهای عمومی شهر را خوانا، بامعنا و هویت‌بخش می‌سازند و احساس تعلق به مکان را در شهروندان تقویت می‌کنند.
- آیین‌های عاشورایی به مثابه کنش‌های و فعالیت‌هایی آزاد، همگانی و مردمی، سبب بروز تعاملات اجتماعی آزاد در فضاهای عمومی می‌شوند، محله‌محوری را تقویت می‌کنند و شهر را از منافع نظیر تمرین مشارکت، وحدت جمعی و نظم، و همچنین توسعه گردشگری برخوردار می‌سازند.

منبع

علی‌الحسابی، مهران و پای‌کن، عصمت (۱۳۹۲). «تدوین چارچوب مفهومی تعامل شهر و آیین‌های جمعی و بررسی مصداق آن در آیین‌های عاشورایی». نشریه مطالعات شهر ایرانی اسلامی. شماره ۱۲:

SID. <https://sid.ir/paper/480623/fa>

آن است. به‌عنوان نمونه، مسیر گرداندن علم، نوبت حرکت کردن هر نخل، و نوبت ورود هر دسته به حسینیه همه مشخص و غیرقابل تغییر هستند. پایبندی به نظم و ترتیب رفتار آیینی و نحوه استفاده از فضاها، به نوعی تمرین و یادگیری «نظم جمعی» در انجام هرگونه رفتاری، خارج از اجرای آیین‌ها در همان بستر و فضای شهری است. در کنار آن، مراسم عاشورا بستر «مشارکت» گسترده اقشار متفاوت مردم از گروه‌هایی با سرمایه‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی متفاوت است که نمونه آن را به‌ندرت می‌توان در نظام‌های اجتماعی به دست آورد.

در زمان برگزاری آیین‌ها، هر قشر و گروهی از مردم عهده‌دار نقشی می‌شود و گروهی از خود مردم نیز این مشارکت جمعی را مدیریت و واپایش (کنترل) می‌کند. نکته قابل توجه، علاقه و اهتمام گروه‌های گوناگون برای شرکت در بخش‌های متفاوت اجرای آیین‌هاست؛ از نمونه بارز آن می‌توان به حضور زنان در برخی فعالیت‌های آیینی اشاره کرد.

بررسی‌های انجام‌شده در برخی شهرهای ایران نشان می‌دهند که قریب به اتفاق هیئت‌های عزاداری هنوز محله‌محور هستند. یعنی محله به‌عنوان یکی از عناصر اصلی ساختار شهر، حتی اگر نه به لحاظ کالبدی، جایگاه ذهنی مستحکمی دارد. هیئت‌های عزاداری گواهی بر ریشه‌های قوی ساختار محله‌ای در ذهن مردم هستند. محله‌ها به‌طور خودبه‌خودی به‌نوعی رهبری کارزماتیک منتخب از اهالی گرایش دارند که عموماً همان مسئولان هیئت‌ها هستند که در برنامه‌ریزی نهادهای مشارکت مردمی می‌توانند نقش ارزنده‌ای ایفا کنند.

جشن‌ها و آیین‌ها همواره این فرصت را برای جوامع محلی فراهم می‌آورند که فرهنگشان را توسعه دهند و زمینه را برای افزایش تجربه‌های فردی بسط دهند. آیین‌های عاشورایی دهه محرم در ایران می‌تواند به‌عنوان رخدادی مطرح شود